

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЦИФРОВОЇ НЕРІВНОСТІ

О. М. Вінник,

д.ю.н., проф., член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник відділу правового забезпечення ринкової
економіки НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України
ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-9397-5127>.

О.В. Шаповалова,

д.ю.н., проф., завідувачка кафедри господарського права
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8813-3849>.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню важливого аспекту популяризації цифрової грамотності суспільства, а саме – питанню цифрової нерівності. Вона обумовлена як різними майновими можливостями/неможливостями громадян так і обставинами перебування на окупованій території студентів, які навчаються у ВНЗ України. Стаття є оглядовою, її метою визначено висвітлення та аналіз проблемних питань правового забезпечення цифрової рівності українських громадян як внутрішньодержавними заходами так і заходами відповідних міжнародних організацій.

Пошук напрямів удосконалення законодавчого врегулювання питань забезпечення цифрової

рівності вразливих верст населення відбувається з використанням науково-практичного коментаря українського законодавства та міжнародних принципів. Обґрунтовано критичне ставлення щодо відсутності в Конституції України положення про цифровізацію як обов'язок держави забезпечити її соціальне спрямування.

Наголошується на пропозиції внести в неї ключове положення про гарантування державою захисту цифрових прав громадян (включно з правом на цифрову освіту) та їх (громадян) цифрових обов'язків (в т.ч. утримуватися від зловживання цифровими правами та цифровими можливостями).

Ключові слова: цифрова грамотність суспільства, цифрові права громадян, цифрова нерівність, вразливі версти населення, Європейська соціальна хартія, Конституція України, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля як центр культури, знання і досліджень.

Розвиток інформаційно-комунікаційних (насамперед цифрових) технологій забезпечує поступ в усіх сферах суспільного життя, а в екстремальних умовах (корона вірусна пандемія, повномасштабна російська агресія проти України) довели свої переваги не лише у сфері комунікацій, а й в інших сферах (військовій, медичній, науковій тощо) і, відповідно, потребують державної підтримки [1]. Йдеться про використання дронів, роботів, штучного інтелекту тощо. Відтак, розвиток інформатизації, в т.ч. цифровізації як її важливої складової, є одним з пріоритетів Української держави, про що свідчить Національна програма інформатизації [2], прийнята у відповідність з нею програма заходів [3]. Разом з тим, цифровізації – складне явище, що має не лише незаперечні переваги (вищезгадані та ін.), але й несе низку ризиків та пов'язаних з ними проблем. Однією з них є цифрова нерівність, подолання якої є одним з пріоритетів інформатизації і одним із завдань Міністерства цифрової трансформації (Мінцифри) [4].

Подібна нерівність пов'язана як і з різними майновими можливостями громадян (не всі можуть дозволити собі користуватися Інтернетом, оскільки це передбачає володіння недешевими гаджетами та необхідність сплачувати послуги провайдерів чи мобільних операторів, що для частини громадян з низьким рівнем доходів є значною проблемою), а також оволодінням цифровою грамотністю. Молоде та середнє покоління громадян мали і мають можливість отримати відповідні знання в навчальних закладах різного рівня (школах, коледжах, університетах, курсах підвищення кваліфікації). Проте громадяни старшого покоління прожили більшу частину свого життя в аналоговому світі і стикнулися з цифровізацією в поважному віці. Якщо свого часу для подолання традиційної неграмотності існували курси, школи, то для подолання цифрової неграмотності досі не створені належні умови, попри проголошення необхідності вирішення цієї проблеми та включення до переліку завдань Мінцифри України цієї важливої складової соціального забезпечення цифровізації [4, п. 1].

Відтак, значна частини громадян опинилася в скрутному становищі: цифровізовані всі основні сфери суспільного буття, в т.ч. сфера комунальних послуг (показання лічильників, на встановленні яких наполягають постачальні компанії, мають зазвичай передаватися з використанням мережі Інтернет: через так званий особистий кабінет, чат-боти, застосунки тощо). Альтернатив небагато (передання показників лічильників по телефону за схемою, затвердженою постачальником), проте без надання споживачам інструкцій в доступній для них формі (зазвичай паперовій).

Варто і згадати про зловживання інформаційно-комунікаційними (в т.ч. цифровими) технологіями (вимагання шахраями грошей шляхом хибних повідомлень про трагічні випадки з близькими родичами з пропозиціями допомоги; повідомлення про значні виграші, які можна отримати, повідомивши реквізити кредитної картки, та ін.), жертвами яких зазвичай стають вразливі верстви населення.

У зв'язку з цим слід згадати про інклюзію та інклюзивну політику держави. На Урядовому порталі інклюзія визначається як процес збільшення ступеня участі всіх громадян в соціумі, у тому числі людей з інвалідністю та інших маломобільних груп

населення (люди похилого віку, вагітні жінки, тощо) [5]. Проте слабкий акцент робиться на літніх (пенсійного віку) громадянах, про що свідчить перелік наданих на зазначеному порталі нормативно-правових актів та інших правових документів. Разом з тим, ця категорія громадян є не просто важливою, а критично важливою, оскільки чимало осіб пенсійного віку працює і їхня частка серед працюючих збільшилася на фоні від'їзду за кордон через війну мільйонів громадян працездатного віку, а також мобілізації чи добровільній участі в ЗСУ значної частини чоловіків призовного віку.

21 грудня 2006 року Україна ратифікувала Європейську соціальну хартію (переглянуту) [6], взявши зобов'язання вважати для себе обов'язковими 76 з 98 пунктів Хартії (серед них – стаття 23 під назвою «Право осіб старшого віку на соціальний захист»). Попри вжиті Україною зусилля, ці зобов'язання значною мірою не виконані (забезпечення адекватного рівня мінімальної пенсії; подолання вікової дискримінації поза сферою трудових відносин; якість та наявність соціальних послуг для літніх людей; доступність та якість спеціалізованих послуг з охорони здоров'я та ін.) [7]. Хоча в зазначеній Хартії не згадується про цифрову нерівність за віковою ознакою, вона відіграє істотну роль в нашому сучасному і вже цифровізованому світі.

Як зазначає Ен Германс [8], «Старіння нашого суспільства є одним з «мегатрендів» XXI століття, що суттєво впливає не тільки на життя старших людей, але й створює можливості та виклики для всіх. Сьогодні майже 20% населення складають особи віком понад 65 років; у 2070 році їхня частка сягне вже 30%». Відповідно, набувають особливої ваги компетенції Медійної та інформаційної грамотності (МІГ) цієї категорії громадян. Політика цифровізації, за слушним зауваженням Е. Германс, повинна надавати можливості суспільству в цілому та бізнесу рухатися до орієнтованого на людину, сталого та більш процвітаючого майбутнього, а «головними елементами цифрового переходу є захист прав людини, демократія та верховенство права». Висновки Ради ЄС від 12 жовтня 2020 року «Права людини, участь та добробут людей старшого віку в епоху цифровізації» (Human Rights, Participation and Well-Being of Older Persons in the Era of Digitalisation Council Conclusions (Brussels, 9 October 2020) [9] та висновки Міністерської конференції Ради Європи «Штучний інтелект – розумна політика. Виклики для медіа та демократії» 10-11 червня 2021 р. (Council of Europe Conference of Ministers responsible for Media and Information Society Artificial Intelligence – Intelligent Politics Challenges and opportunities for media and democracy On-line keynote speech by Dunja Mijatović Council of Europe Commissioner for Human Rights Thursday, 10 June 2021) [10]) за оцінкою Е.Германс «можна розглядати як довідкові документи, в яких представники уряду бажають за будь-яких обставин забезпечити людям старшого віку знання, навички та інформованість стосовно безпечного та інформованого доступу до цифрового середовища й реалізацію їхніх прав» [8], тобто забезпечити медійну та інформаційну грамотність. Старші люди – важлива гетерогенна група населення з різними потребами та різним освітнім і навчальним досвідом: частина з них володіє навичками щодо використання цифрових технологій, але більшість цього позбавлена, проте має право на одержання необхідних знань, навичок та ставлення для здобуття медійної й інформаційної грамотності у зручній для себе спосіб (не кваплячись та відповідно до індивідуальних цілей), у прийнятній формі (зазвичай друкованих посібників, а якщо є можливість, то і відвідування курсів з цифрової грамотності оффлайн чи онлайн).

Слід погодитися з висновком Е. Германс про те, що «держави, медійні платформи та громадянське суспільство зобов'язані надати можливість старшим користувачам створювати та передавати інформацію відповідно до їхніх потреб та інтересів, а також допомагати зрозуміти важливість свободи вираження поглядів, свобод та плюралізму медіа для демократії. У цифровому суспільстві XXI століття, що створює нові способи участі у політичному житті, старші люди також мають право на розширені можливості громадянина; критично оцінювати, мудро користуватися та доповнювати інформацію й медіаконтент; розуміти, як боротися з мовою ворожнечі та кібербулінгом в інтернеті;

розуміти етичні проблеми, пов'язані з доступом до інформації та її використанням; а також використовувати цифрові носії та інформаційно комунікативні технології для підтримки рівності, свободи слова і демократії» [8, с. 2].

Відповідно, Українська держава має врахувати специфіку сучасної цифрової епохи, яка настала для людей старшого віку в середині їх життєвого шляху, без можливості отримання цифрових знань в середньому чи вищому навчальному закладі освіти, чим могли і можуть скористатися громадяни молодшого та середнього віку. На жаль, спеціальних курсів з цифрової грамотності (в аналоговій формі) чи навчальних посібників в звичайній для цієї категорії громадян формі (друкованих) зустріти важко (якщо взагалі можливо). В нинішніх складних в умовах війни, виїзду за кордон значної частини працездатного населення України та мобілізації чоловіків чи добровільній їх участі в ЗСУ вага цифрової грамотності для осіб літнього віку (особливо працюючих) підвищилася, адже вони значною мірою забезпечують функціонування критичної інфраструктури, відповідного (продовольчого, матеріально-технічного тощо) забезпечення потреб Армії.

Проте досі в Конституції України [11] відсутні положення про цифровізацію (обов'язок держави забезпечити її соціальне спрямування, ключовим положенням якого має бути гарантування державою захисту цифрових прав громадян (включно з правом на цифрову освіту) та їх (громадян) цифрових обов'язків (в т.ч. утримуватися від зловживання цифровими правами та цифровими можливостями). Включення відповідних положень до Конституції України [11] – важливий крок до забезпечення цифрових прав громадян України, а конкретні заходи Мінцифри на забезпечення цифрової грамотності осіб з обмеженими можливостями – мають бути включені до Положення про цей центральний орган виконавчої влади [4].

Проблемні питання підвищення рівня ефективності реалізації та захисту цифрових прав є важливими не лише для правозастосовної практики, але й – підвищення освітніх можливостей українських громадян. І якщо у світовій практиці спостерігається тенденція до розширення переліку організаційних заходів владних структур щодо пошуку можливих способів ліквідації цифрової нерівності літніх (пенсійного віку) громадян, то студенти українських закладів, які перебувають на окупованих територіях, потерпаючи від окупаційних дій, позбавлені підтримки міжнародних організацій щодо забезпечення їх цифрових прав у навчальному процесі.

Так, українське законодавство про освіту рухається шляхом переходу на е-розклад, проведення для них занять он-лайн та інш.

Натомість мешканці тимчасово окупованих територій України, які чекають на деокупацію, гостро відчують наслідки цифрової нерівності у сформованому цифровому світі. Так, на цих територіях (як і на всій території ерефії) заблоковано на централізованому рівні важливі інформаційні потоки глобального цифрового простору. Як наслідок споживання у цифровому просторі супроводжується рутинізацією процесів обміну інформацією через публікацію, нагадування, визнання, посилення, коментування тощо. Це змінює способи поведінки людини, її інформаційну культуру, природу сприйняття. Послідовно втрачається вміння розрізняти правдиву інформацію і медіа-фейки.

Як наслідок цього, формується принципово новий тип неповноцінного існування та ускладненого процесу підготовки до навчальних занять. Коли люди замість пошуку релевантної інформації споживають лише ту, яка рекомендована їм. Як наслідок, не відбувається зовнішнього розширення мислення людини. Для студентів, які перебувають на тимчасово окупованих територіях України, настає ускладнення їх самореалізації як учасників освітнього процесу.

За таких обставин, а саме – ущемлень з боку росії доступу до медійної та інформаційної грамотності студентів, які навчаються у навчальних закладах України, перебуваючи на окупованій нею території, доцільно було б активізуватися таким міжнародним організаціям, що функціонують під гаслами охорони права людини

на освіту.

Проголошення права людини на *освіту* проходить червоною ниткою у таких фундаментальних *міжнародних* документах як Статут Організації Об'єднаних Націй. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) своєю практичною діяльністю мала б виконувати місію комунікації з вищезначених питань. Ймовірно використовуючи свій високий статус, вона б могла розповсюджувати інформацію щодо цифрової нерівності певної категорії студентів. Отже реалізація права людини на *освіту* в Україні в умовах війни потребує не аби якої дієвої міжнародної турботи.

Наприклад, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля досяг рівня «справжнього» університету (це визначення взято з п.1 Преамбули Великої хартії). Адже тільки «справжні університети» допускаються для підписання Хартії. Що ж вкладається в це поняття? Крім прямого значення, тобто «дійсний, істинний, непідроблений», в цьому ж пункті Преамбули Хартії розшифровується змістовне значення словосполучення: «справжні університети як центри культури, знання і досліджень».

Дійсно, наш університет на сьогоднішньому етапі його розвитку повною мірою відповідає істинному класичному університету і є центром культури, знання і досліджень. Це підтверджується і документально на офіційному рівні (атестації, акредитації), і сутнісно (небагато вузів, навіть класичних університетів, можуть похвалитися практично повним охопленням всіх галузей знань, що є в країні. Його студенти заслуговують на підтримку з боку міжнародних організацій забезпечувальних заходів щодо доступу до цифрового навчального простору.

Список використаних джерел:

1. Цифрова трансформація економіки України в умовах війни. Січень 2024 року. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://www.niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/tsyfrova-transformatsiya-ekonomiky-ukrayiny-v-umovakh-viyny-sichen-2024> (дата звернення: 04.03.2024).
2. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text> (дата звернення: 04.03.2024)
3. Завдання Національної програми інформатизації на 2022-2024 роки Затверджено Постановою Верховної Ради України від 8 липня 2022 року № 2360-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2360-IX#Text> (дата звернення: 04.03.2024)
4. Положення про Міністерство цифрової трансформації (Мінцифри): затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#n12> (дата звернення: 10.02.2024).
5. Інклюзивна політика. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/inklyuzivna-politika> (дата звернення: 09.03.2024).
6. Європейська соціальна хартія (переглянута). Страсбург, 3 травня 1996 року (Хартію ратифіковано із заявами Законом № 137-V від 14.09.2006, ВВР, 2006, N 43, ст.418). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 09.03.2024).
7. Ів. Роанья, міжнародний експерт, Олена Іванова і Яна Сімутіна – національні експерти. Проект Звіту про оцінку політики та нормативно-правової бази України щодо права літніх осіб на соціальний захист згідно зі статтею 23 Європейської соціальної хартії (переглянутої). Проведеної в межах Проекту Ради Європи «Розвиток соціальних прав людини як ключовий чинник сталої демократії в Україні». Жовтень 2020 р. URL: <https://rm.coe.int/zvit22122020ua/1680a0d463> (дата звернення: 09.03.2024).
8. Ен Германс. Цифрова епоха? вона і моя теж! Медійна та інформаційна грамотність: ключ до забезпечення прав людей старшого віку на участь у цифровій епосі. Рада Європи. Департамент інформаційного суспільства DGI(2022)03. URL: <https://rm.coe.int/digital-literacy-for-seniors-ua/1680a7c7f2> (дата звернення: 07.03.2024)
9. Human Rights, Participation and Well-Being of Older Persons in the Era of Digitalisation Council Conclusions (Brussels, 9 October 2020). URL:

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-11717-2020-REV-2/en/pdf>. (дата звернення: 09.03.2024)

10. Council of Europe Conference of Ministers responsible for Media and Information Society Artificial Intelligence – Intelligent Politics Challenges and opportunities for media and democracy On-line keynote speech by Dunja Mijatović Council of Europe Commissioner for Human Rights Thursday, 10 June 2021. URL: <https://rm.coe.int/council-of-europe-conference-of-ministers-responsible-for-media-and-in/1680a2c9ea>. (дата звернення: 09.03.2024).

11. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.03.2024).

Abstract. The article is devoted to the study of an important aspect of the promotion of digital literacy in society, namely, the issue of digital inequality. It is caused both by the various property opportunities/impossibilities of citizens and the circumstances of students studying at Ukrainian universities in the occupied territory. The article is an overview, its purpose is to highlight and analyze problematic issues of legal provision of digital equality of Ukrainian citizens both by domestic measures and by measures of relevant international organizations.

The search for ways to improve the legislative regulation of issues of ensuring digital equality of vulnerable segments of the population is carried out using a scientific and practical commentary on Ukrainian legislation and international principles. The critical attitude regarding the absence of a provision on digitalization in the Constitution of Ukraine as the duty of the state to ensure its social direction is substantiated.

Emphasis is placed on the proposal to include in it a key provision on the state's guarantee of protection of citizens' digital rights (including the right to digital education) and their (citizens') digital responsibilities (including refraining from abusing digital rights and digital opportunities).

Key words: digital literacy of society, digital rights of citizens, digital inequality, vulnerable segments of the population, European Social Charter, Constitution of Ukraine, Eastern Ukrainian National University named after Volodymyr Dal as a center of culture, knowledge and research.